

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA BÜROKRASI VE ULEMA*

*Abdurrahman ATÇIL***

ÖZET

Bu makalede Osmanlı hâkimiyetinin başlangıcından XVI. yüzyılın ilk yıllarına kadar bürokratik yapının gelişiminde dinî ilimler alanında eğitim alarak yetişmiş ulemanın oynadığı merkezi rol incelenmektedir. Bu minvalde, İslam'ın ilk asırlarından beri ulemanın Müslüman toplumlardaki statüleri, hakları, konumları ve otonomilerine dikkat çekilerek Max Weber ve takipçilerinin Osmanlı bürokrasisini patrimonyal bürokrasi olarak tanımlamalarına itiraz edilmekte ve ulemanın Osmanlı yönetimi ile kurduğu ilişkideki değişimlere odaklanılmaktadır. XIV. yüzyılda ve XV. yüzyılın ilk yarısında âlimlerin Osmanlı sultanı veya onun temsilcileri ile ilişkileri kurumsal bir temelden yoksun iken, XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kurallar ve kanunlarla belirlenmiş bürokratik kurumsal bir zemine sahip olduğu iddia edilmektedir. Bu çerçevede bazı âlimlerin Osmanlı bürokrasisine dahil olarak âlim-bürokrat kimliği kazandıkları ve genel âlimler grubundan farklılaştıkları savunulmaktadır. Ayrıca, hangi âlimlerin bürokrasiye dahil olacakları konusunda "mevâli" diye bilinen en yüksek dereceli âlim-bürokratlar grubunun giderek daha çok söz sahibi olmasına ve ulema bürokrasisinin otonomi kazanmasına dikkat çekilmektedir. Bu bağlamda, icâzet ile mülâzemet karşılaştırılmakta ve farklarına işaret edilmektedir. İcâzet, özellikle hoca-öğrenci ilişkisini gösterip kamusal haklar doğurmaz iken, mülâzemet bürokrasiye kabulü belgeleyerek resmi pozisyonlarda görev yapma hakkını vermektedir.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı, bürokrasi, ulema, mülâzemet, icâzet, ilmiye.

XIII. yüzyılda Moğolların siyasi yükselişinden sonra, İslam dünyasında imparatorlukların kurulması ve nispeten kısa bir hâkimiyet döneminden sonra küçük siyasi birimlere bölünmesinin birbirini takip ettiği siyasi durum, XV. yüzyıldan sonra değişmeye başladı. Batıdan doğuya doğru Osmanlılar, Safeviler ve Babürlüler geniş toprakları hâkimiyetleri altına alarak görece dayanıklı ve istikrarlı imparatorluklar kurdular. Bu

* Makalenin geliş tarihi: 1 Mart 2017/ Kabul tarihi: 13 Mart 2017.

** Yrd. Doç. Dr., İstanbul Şehir Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, abdurrahmanatcil@sehir.edu.tr

imparatorlukların kuruluşunda ve devamında, askeri güç üstünlüğü kadar bürokratik idare teşkil etmedeki yetkinlik de rol oynamıştı.¹ Hükümdarın veya onun merkezdeki temsilcilerinin atadığı bürokratlar, yönetim işlerini önceden belirlenmiş kanun ve kurallara göre yerine getirmekte, yapılan işlemlerin kaydını tutmakta ve düzenli olarak merkezi idareyi bilgilendirmekteydi. Bu şekilde otoritelerinin devamı merkezden atamaya bağlı olan bürokratlar, uzak ve yakın bölgelerin imparatorluğa bağlı kalmasını sağlamaktaydılar.²

Max Weber'in modern öncesi imparatorlukların yönetimleri hakkındaki görüşlerine dayanan bazı tarihçiler, Osmanlı bürokrasisinin *patrimonyal bürokrasi* tipi özellikleri gösterdiğini iddia etmişlerdir.³ Weber'e göre patrimonyal imparatorluklarda yönetim aygıtı, hükümdarın hane halkının genişlemesi yani kullarının sayısının artması ve onların yönetici olarak atanması yoluyla olur. Bu yöneticiler modern bürokrasiyi oluşturan bürokratlardan farklıdır, çünkü onların merkezi hükümet ile ilişkisi hukuki bir ilişki değil, kişiseldir ve efendi-kul ilişkisidir, hedefleri rasyonel ve hukuki

¹ Bu makalede bürokrasi kelimesi, geniş çerçeveli bir tanımla "rutin idari işlerin önceden belirlenmiş kural ve kanunlara göre, otoritesini siyasi merkezi güç tarafından atama sayesinde elde eden, kayıt tutan görevliler (bürokratlar) yoluyla yerine getirilmesi ve bu görevlilerin oluşturduğu – diğer siyasi güç sahiplerinin müdahalesinden korunan – kendi kuralları ve otonomisi olan yapı" anlamında kullanılmıştır. Buna benzer ama farklı bir bürokrasi tanımı için bkz. Peter Crooks ve Timothy Parsons, "Empires, Bureaucracy and the Paradox of Power", *Empires and Bureaucracy in World History: From Late Antiquity to the Twentieth Century*, ed. Peter Crooks ve Timothy H. Parsons, Cambridge 2016, s.17-18.

² Douglas E. Streusand, *Islamic Gunpowder Empires: Ottomans, Safavids, and Mughals*, Boulder 2011, s.93-104, 173-82, 264-71. Erken modern dönemde, askeri gücün bürokratik organizasyonla desteklenmesi İslam dünyasına mahsus bir şey değildi; Avrupa'da da benzer gelişmeler olmaktadır. Bu konuda bkz. Eugene F. Rice Jr. ve Anthony Grafton, *The Foundations of Early Modern Europe, 1460–1559*, New York 1994, s.114-16.

³ Halil İnalçık, "Comments on 'Sultanism': Max Weber's Typification of the Ottoman Polity", *Princeton Papers in Near Eastern Studies* I, 1992, s.49-72; Carter Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: the Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton 1980, s.9-10, 80-86; Karen Barkey, "The Ottoman Empire (1299-1923): The Bureaucratization of Patrimonial Authority", *Empires and Bureaucracy in World History*, s.102-26. Bu konuda ayrıca bkz. Hüseyin Özdemir, *Osmanlı Devletinde Bürokrasi*, İstanbul 2001, s.66-72; Erdem Sönmez, "Klasik Dönem Osmanlı Tarihi Çalışmalarında Max Weber Etkisi", *Praksis*, XXIII (2010), s.39-62.

amaçları gerçekleştirmek değil hükümdarın keyfi isteklerini yerine getirmektir. Dolayısıyla hükümdarın hane halkından olan yöneticilerin oluşturduğu bürokratik yapının kendine has özelliklerini belirtmek için patrimonyyal bürokrasi tabiri kullanılmaktadır.⁴

Osmanlılar hâkimiyetlerinin ilk yıllarından itibaren askeri faaliyetler yanında bürokratik uygulamalara da ilgi göstermişlerdi. Örneğin, Orhan Gazi (ö.1362) Arapça, Farsça ve Türkçe mülkname, vakfiye senedi gibi bürokratik belgeleri düzenleyebilecek yetkinlikteki görevlileri maiyetinde bulundurmaktaydı.⁵ I. Murad (ö.1389) döneminde de benzer belgeler düzenlenebilmekteydi. Ayrıca pençik sistemi uygulamaya konuldu ve Rumeli'de savaşan gazilerin ganimet olarak aldıkları esirler kayda geçirilerek beşte biri hazine için alıkonulmaya başlandı.⁶ Yıldırım Bayezid (ö.1403) döneminde, özellikle Çandarlı Ali Paşa'nın (ö.1406) etkisiyle, bürokratik idare oldukça ilerledi; ele geçirilen topraklara sultanın kulları atanarak Anadolu ve Rumeli'deki eyaletlerin tahririne başlandı.⁷ Fetret devri ve sonrasına ait çok sayıda bürokratik yazışma ve kayıt bize ulaşmıştır; II. Murad (ö.1451) devrinden bize gelen tahrir defteri bunların en önemlilerindedir.⁸ İstanbul'un fethinden sonra XV. yüzyıl sonuna kadar bürokratik idare giderek

⁴ Max Weber, *Economy and Society*, ed. Guenther Roth ve Claus Wittich, Berkeley 1978, II, s.1013-58.

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Tarihine Ait Yeni Bir Vesikanın Ehemmiyeti ve İzahı ve Bu Münasebetle Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mutalea", *Belleten*, III/9 (1939), s.99-106; aynı mlf, "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi, 724 Rebiülevvel-1324 Mart", *Belleten*, V/19 (1941), s.277-288; aynı mlf, "Orhan Gazi'nin, Vefat Eden Oğlu Süleyman Paşa İçin Tertip Ettirdiği Vakfiyenin Aslı", *Belleten*, XXVII/107 (1963), s.437-451. Ayrıca bkz. Halil İnalçık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*, İstanbul, 2010, s.76-77; Rudi Paul Lindner, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, Bloomington 1983, s.51-52.

⁶ Abdülkadir Özcan, "Pencik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA)*, XXXIV, İstanbul 2007, s.226-228.

⁷ Bilgin Aydın, "XV-XVI. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinde Divan-ı Hümayun Katipleri", *Journal of Turkish Studies*, XXXI (2007), s.43-44; Cemal Kafadar, *Between Two Worlds*, Berkeley 1995, s.111-12; Pál Fodor, "Ottoman Warfare, 1300-1453", *The Cambridge History of Turkey/Byzantium to Turkey*, ed. Kate Fleet, New York 2009, I, s.199-204.

⁸ Dimitris J. Kastritsis, *The Sons of Bayezid: Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402-1413*, Leiden 2007, s.24-27; Halil İnalçık, *Hicrî 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1954.

daha hızlı büyüyüp kanunname, tahrir, sicil, ahkam ve mühimme vb. birçok kayıt üretti.⁹

XV. yüzyılın ortalarına kadar zikredilen bürokratik işlemlerin yerine getirilmesinde en önemli grup dinî ilimleri tahsil ederek yetişmiş olan âlimlerdi (*ulema*).¹⁰ Bu dönemde Osmanlı topraklarında, İslam'ın orta dönemlerinde (M.1000-1500) İran dünyasında Türk veya Moğol idare ve askeriye sınıflarından ayrı olarak statü sahibi bürokratik *tâcîk* sınıfı yoktu veya Abbasi Hilafeti zamanında olduğu gibi bürokratik yazışmaları yerine getiren ulemadan ve askeri sınıftan farklı bir *küttâb* sınıfı henüz teşekkül etmemişti.¹¹ Bu durumda en başlarda çoğunlukla Osmanlı toprakları dışından gelen veya orada eğitim almış ama XV. yüzyıldan sonra giderek daha çok Anadolu ve Balkanlarda eğitim alan âlimler, eğitim, hukuk, din ile ilgili işlere ilaveten maliye, diplomatik görüşme ve yazışma (*inşa*), kayıt tutma ile ilgili görevlerin

⁹ Halil İnalçık, "Bursa Şer'îye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", *Belleten*, XI (1947), 693-708; İlhan Şahin ve Feridun Emecen, *II. Bâyezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, İstanbul 1994; Aydın, *a.g.m.*, s.41-49; Bilgin Aydın-Rıfat Günalan, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Defterdarlıklarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi," *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, XXX (2007), s.145-228; Erhan Afyoncu, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i Âmiri (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)*, Ankara 2014, s.20-43; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, İstanbul 1990-1996. Modern öncesi dönemde Osmanlı bürokrasisinin gelişimi ve özellikleri ile ilgili genel bilgi için bkz. Erhan Afyoncu, "Tanzimat Öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokrasi", *Türkiye Günlüğü*, 58 (1999), s.182-90.

¹⁰ Buradaki amacımız tüm bürokratik işleri ulemanın yaptığını iddia etmek değildir, sadece on altıncı yüzyıl ortalarına kadar personel açısından ulemanın bürokratik oluşumun en önemli unsuru olduğunu göstermektir. Eski Bizans bürokratları, Balkanlarda ele geçirilen toprakların Osmanlı öncesi bürokratik personeli ve köle olarak Osmanlı idari sistemine dâhil olanlar özellikle Balkan topraklarının tahririnde ve diplomatik yazışmalarda katkılar sunmuşlardır. Bu konuda bkz. Joel Shinder, "Early Ottoman Administration in the Wilderness: Some Limits on Comparison", *International Journal of Middle East Studies*, IX/4 (1978), s.514-17.

¹¹ Maria E. Subtelny, "Tamerlane and His Descendants: From Paladins to Patrons", *The New Cambridge History of Islam/The Eastern Islamic World, Eleventh to Eighteenth Centuries*, ed. David O. Morgan ve Anthony Reid, New York, 2010, III, s.178-80; Marshall G.S. Hodgson, *The Venture of Islam, Conscience and History in a World Civilization/The Classical Age of Islam*, Chicago, I, 1974, s.444-72; Paul L. Heck, "The Hierarchy of Knowledge in Islamic Civilization", *Arabica*, 49 (2002), s.27-54; Maaïke van Berkel, "The Bureaucracy", *Crisis and Continuity at the Abbasid Court: Formal and Informal Politics in the Caliphate of al-Muqtadir (295-320/908-32)*, ed. Maaïke van Berkel, Nadia Maria El Cheikh, Hugh Kennedy, Letizia Osti, Leiden 2013, s.87-109.

en önemlilerini yerine getiriyorlardı.¹² Örneğin, Osmanlı siyasi teşebbüsünün başlangıcından İstanbul'un fethine kadar hem askeri hem de bürokratik işlere nezaret eden vezirlerin önemli bir kısmı âlimler arasından seçilmişti.¹³ Osmanlılar adına görüşmeler yapmak üzere diğer devletlere gönderilen diplomatların birçoğu da âlimdi.¹⁴ Önemli diplomatik mektupları yine âlim olarak tanınan kimseler kaleme almaktaydı; mesela İstanbul'un fethini bildirmek için Memlük sultanına yazılan mektubu Osmanlı topraklarında farklı zamanlarda müderris, kadı, kazasker ve şeyhülislam olarak görev yapan Molla Gürani (ö.1488) yazmıştı.¹⁵ Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nda en yüksek idare organı olan Divan-ı Hümayun'dan sadır olan belgeleri düzenleme ve bunlara padişahın tuğrasını çekme görevini üstlenen nişancılar hemen her zaman âlimler arasından seçilmekteydi.¹⁶ İlaveten, âlimler tamamen mali nitelikli görevleri de üstlenebiliyorlardı; mesela meşhur âlim Kemalpaşazade (ö.1534) Karaman eyaletinin tahriri,¹⁷ diğer meşhur âlim Ebussuud Efendi (ö.1574) ise Budin eyaletinin tahririyle görevlendirilmişlerdi. Bu âlimler söz konusu mali, diplomatik ve kayıt tutma işlerini yapmak üzere görevlendirildiklerinde, profesyonel olarak ayrı bir

¹² XV. yüzyıldan sonra Osmanlı ulema eğitim sisteminin kendi kendini üretir hâle gelmesi konusunda bkz. Abdurrahman Atçıl, "Mobility of Scholars and the Formation of a Self-Sustaining Scholarly System in the Lands of Rum During the Fifteenth Century", *Literature and Intellectual Life in Medieval Anatolia*, ed. Andrew Peacock ve Sara Nur Yıldız, Würzburg 2016, s.315-31.

¹³ Uzunçarşılı, "Osmanlı Tarihine Ait Yeni Bir Vesikanın Ehemmiyeti", s.99-102; Halil İnalçık, "Vezir", *TDVİA*, III, 90-92; Abdurrahman Atçıl, *Scholars and Sultans in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge 2017, s.40.

¹⁴ Cihan Yüksel Muslu, *The Ottomans and the Mamluks: Imperial Diplomacy and Warfare in the Islamic World*, London 2014, s.192-275. Şükrullah'ın Karamanoğlu'na elçi olarak gönderilmesi hakkında bkz. Ahmed Taşköprülüzade, *Eş-Şekâ'îku n-Nu'mâniye fî 'ulemâ'î d-Devleti l-'Osmâniye*, ed. Ahmed Subhi Furat, İstanbul 1985, s.94.

¹⁵ Ahmet Ateş, "İstanbul'un Fethine Dâir Fatih Sultan Mehmed Tarafından Gönderilen Mektuplar ve Bunlara Gelen Cevaplar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, IV/7 (1953), s.14-21.

¹⁶ Erhan Afyoncu, "Nişancı", *TDVİA*, XXXIII, 156; Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âlî, 1541-1600*, Princeton 1986, s.217-18.

¹⁷ Şerafettin Turan, "Kemalpaşazâde", *TDVİA*, XXV, 238; Ömer Lutfi Barkan, "Osmanlı Kanunnâmeleri", *XV ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirâi Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, İstanbul 1945, s.xxxiv-xv.

yola girmiş olmuyorlardı; aynı anda veya daha sonra müderrislik, kadılık, kazaskerlik veya müftülük yapabiliyorlardı. Mesela, Ebussuud Efendi Rumeli kazaskeri iken yukarıda işaret edildiği üzere Budin Eyaleti'nin tahririne nezaret etmişti; keza Tâcizâde Cafer Çelebi (ö.1515) nişancılık yaptıktan sonra Anadolu kazaskeri olmuştu.¹⁸

Öyle görünüyor ki XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren maliye, inşa ve Divan'da kayıt tutma gibi işler için özel eğitim alan bir zümre ortaya çıkmaya başladı. İşaret edilen türde işleri yapan ofisler kendi yardımcılarını (*şâgird*) yetiştirmeye başladı.¹⁹ Fakat bu grubun ulemadan farklı bir grup olarak ortaya çıkması elbette zaman aldı. Dinî ilimler okuyan öğrenciler müderrislik ve kadılık yapmak istemiyorlarsa söz konusu işleri üstlenebilirlerdi. Ayrıca, bu ofislerin yöneticilerinin (*defterdar*, *nişancı*) dinî ilimler tahsil etmiş, müderrislik ve kadılık yapan âlimler arasından seçilmesi uygulaması devam etti. XV. yüzyılın ortalarından itibaren ise bu türden bürokratlar için kendi kuralları olan ve *kalemiye* denen ayrı bir kariyer yolu teşekkül etti. Defterdarlar ve nişancılar, maliye ve inşa işlerinde şâgird olarak başlayıp yetişmiş kimseler arasından seçilmeye başlandı.²⁰ Dinî ilimler tahsil edip bu sayılan türde işleri yapmak isteyenler, şâgird olarak kariyere başlayanlara göre giderek daha dezavantajlı olmaya başladı.²¹

Kalemiyenin ayrı bir sınıf olarak belirginleşmesi ile eş zamanlı olarak dinî ilimlerde eğitim alarak Osmanlı sistemine dâhil olan âlim-bürokratlar sadece eğitim, hukuk ve din ile ilgili işlerde uzmanlaştılar ve ayrı bir kariyer yolu olarak teşekkül eden *ilmiye* sisteminde devam ettiler.²² Bu kalemiye ve

¹⁸ İsmail E. Erünsal, "Tâcizâde Câfer Çelebi", *TDVİA*, XXXIX, s.353-354.

¹⁹ Aydın, *a.g.m.*, 45-49; Rıfat Günalan, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinde Mâliye Kâtipleri", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 49 (2017), s.125-54.

²⁰ Rıfat Günalan, Osmanlı İmparatorluğunda Defterdarlık Teşkilatı ve Bürokrasi, İstanbul 2010, Christine Woodhead, "After Celalzade: The Ottoman Nişancı c. 1560–1700", *Journal of Semitic Studies*, supplement 23: Studies in Islamic Law: A Festschrift for Colin Imber, ed. Andreas Christmann ve Robert Gleave, New York 2007, s.299-304.

²¹ Dinî ilimler tahsil edip kalemiye pozisyonlarından ilerlemek isteyen ve istediği başarıyı sağlayamayan Mustafa Âlî'nin (ö. 1600) kariyeri yukarıdaki iddiayı desteklemektedir. Bu konuda bkz. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*.

²² Josef Matuz, *Das Kanzleiwesen Sultan Suleymans des Prächtigen*, Wiesbaden 1974, s.33-45; Fleischer, *a.g.e.*, 214-31; Kaya Şahin, *Empire and Power in the Reign of Süleyman*, Narrating the Sixteenth-Century Ottoman World, New York 2013, s.215-20.

ilmiye şeklindeki ayrışmadan sonra da ulema, bu makalede kullandığımız genel anlamı ile bürokrasinin önemli bir parçası olmaya devam etti. Müderris, kadı ve müftü olarak eyaletlerde görev yaptıklarında, merkezin temsilcisi bürokratlar olarak davranıp, gelen emirlerin kaydedilmesi, ilan edilmesi ve yerine getirilmesine nezaret ettiler; sürekli yazışmalar yaparak buldukları bölgenin merkez ile bağlantısına katkılar sağladılar. Ayrıca, bazı durumlarda, vergi toplanması ile ilgili yazışmaları da yürüttüler.²³

Osmanlı bürokrasisinin gelişimi ile ilgili yukarıda verilen genel tabloda ulemanın en önemli unsur olduğunun altını çizerek, Osmanlı bürokrasisinin patrimonyal bürokrasi tipine ne denli uygun olduğu bahsini sorgulamak mümkündür. Öncelikle ulema, Osmanlı döneminde ortaya çıkmış bir zümre değildi; İslam'ın ilk asırlarından beri Müslüman toplumlarda kendilerini dinî ilimlerin tahsiline adanmış âlimler bulunmaktaydı. Dinî-hukukî bilginin üretilmesi ve aktarılması konusunda otorite sahibi olan âlimler grup olarak ve bireyler olarak saygı görmekteydiler. Duruma göre bazı âlimler yöneticilerle yakın münasebet kurup görev kabul etmiş olsalar da Müslüman toplumlarda ulemanın -ulema olarak- otoritesinin esas kaynağı Kuran ve sünnet bilgisi ve dinî ilimlerdeki yetkinlikti. Birçok âlim yöneticilerden uzak durmayı seçip bir zanaatla uğraşarak veya vakıflarla desteklenen medreselerde ders vermek suretiyle hayatlarını devam ettirebiliyor ve toplumda otorite/itibar sahibi olarak saygı görebiliyordu.²⁴ Bunları göz önüne alarak ana unsurunu ulemanın oluşturduğu bürokratik yapıyı, patrimonyal bürokrasi diye nitelemenin doğru olmadığını düşünmekteyiz. Zira Osmanlı İmparatorluğu'nda idare aygıtının genişlemesi ve bürokratik bir idare kurulması sultanın kullarının sayısının artması ve bunların yönetici olarak atanması yoluyla değil, Osmanlı siyasi yapısının ortaya çıkışından çok

²³ Atçıl, *Scholars and Sultans*, s.5-8, 172-78.

²⁴ Patricia Crone ve Martin Hinds, *God's Caliph: Religious Authority in the First Centuries of Islam*, Cambridge 2003, s.97-110; George Makdisi, *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West*, Edinburgh 1981, s.35-74; Michael Chamberlain, *Knowledge and Social Practice in Medieval Damascus, 1190-1350*, Cambridge 1994, s.69-90; Manuela Marín, "The 'Ulamā'", *New Cambridge History of Islam/The Western Islamic World Eleventh to Eighteenth Centuries*, ed. Maribel Fierro, New York 2010, II, 679-81; Harun Yılmaz, "Medrese Nedir? XII. Ve XIII. Yüzyıllarda Dımaşk Medreseleri Üzerine Bir İnceleme", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 40 (2016), s.33-70.

önceden beri var olan ve kendi alanı ve otoritesi belli olan ulemanın merkezi yönetim ile çalışmaya başlaması sonucunda olmuştur.²⁵

Burada Osmanlı İmparatorluğu'nda kurumsal bürokratik yapının oluşumunu sağlayan faktörlerin ortaya konulması yönünde bir katkı olarak, bir grup âlimin diğerlerinden ayrıştırılarak âlim-bürokrat olarak tanımlanması uygulamasına ve bunun XVI. yüzyıl başlarına kadarki gelişimine de değinmek lazımdır. Şöyle ki; söz konusu uygulama kurumsal bürokrasi oluşumuna iki yönden katkı sağlamıştır: (1) Yönetimin kontrolünde olan pozisyonları belli âlimlere hasrederek onları diğer âlimlerden ayrıştırması; (2) XV. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan gelişmeler ile bürokrasinin yüksek pozisyonlarında olan âlimlere (*mevâli*) hangi âlimlerin bürokrasiye kabul edileceği konusunda yetki vererek ulema bürokrasisinin otonomisine katkı sağlaması.

Âlimlerin devlet hizmetine kabulü uygulamasına bir arka plan oluşturmak amacıyla ulemanın Osmanlı merkezi yönetimi ile kurduğu ilişkinin niteliği ve bundaki değişimler üzerinde kısaca durmamız gerekir. Erken Osmanlı döneminde (1300-1453) yukarıda söz konusu edilen bürokratik fonksiyonları yerine getiren ulemanın sayısı, konuları, görevleri ve hakları ile ilgili çok net bilgilere sahip değiliz. Tarih ve biyografi kaynaklarından dolayı olarak anlaşıldığı kadarıyla merkezi idare tarafından atanmış, onun adına görev yapıp kayıt tutan âlimlerin sayısı çok fazla değildi.²⁶ Bunlar müderrislik görevlerine ilaveten kadılık yapıyorlardı; ayrıca

²⁵ Weber'in modern rasyonel bürokrasi ile ilişkilendirdiği birçok vasıf Osmanlı bürokrasisinde görülmektedir. Örneğin, aşağıda tartışılacağı üzere kurumsal bürokratik yapının gelişmesine paralel olarak Osmanlı idaresinde yer alan âlimler diğer âlimlerden ayrılmaya başlamış ve önceden belirlenen kural ve kanunlara göre kendi kendini yöneten bir grup haline dönüşmüşlerdir. Ayrıca, XV. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan hiyerarşik yapı, XVI. yüzyılda gelişen uzmanlaşma gibi hususiyetler de Osmanlı bürokrasisi ile Weber'in modern rasyonel bürokrasi tipi arasındaki benzerlikler arasında sayılabilir. Fakat, söz konusu bürokratik oluşumu incelemek için Weber'in tasnifini esas alma zarureti yoktur. Osmanlı bürokrasisi örneğinde görüldüğü gibi, Weber'in tasnifi açıklayıcı güce sahip olmadığı gibi mukayeseli çalışmayı da zorlaştırmaktadır. Bu durumda bazı araştırmacılar daha esnek bir bürokrasi tarifi ile modern öncesi toplumların (veya hem modern öncesi hem sonrası toplumların) bürokratik yapılarını karşılaştırmalı olarak ele almışlardır. Örnek olarak, bkz. S. N. Eisenstadt, *The Political Systems of Empires*, London 1963; *Empires and Bureaucracy in World History*.

²⁶ Aydın, *a.g.m.*, s.41-44.

bunlardan bazıları temel mali kayıtları tutuyor ve dâhilî-haricî yazışmaları yapıyorlardı. Osmanlı siyasi teşebbüsünün ortaya çıkışından 1558 yılına kadar Osmanlı topraklarında yaşamış âlimlerin çeşitli uzunluklarda hayat hikayelerini içeren Ahmed Taşköprülüzade'nin (ö.1561) *eş-Şekâr'ku'n-nu'mâniyye* isimli eserindeki biyografik kayıtlar şunu düşündürmektedir: Söz konusu dönemde Osmanlı yönetiminde yer alan yüksek seviyeli âlimlerin çoğu kendilerini bir takım kuralları olan Osmanlı sisteminin bir parçası olmaktan çok sultan ile kişisel bir ilişki içerisinde görmekteydi. Resmi bir görev kabul eden âlim kendisini diğer âlimlerden farklılaştıracak haklar kazanmadığı gibi âlim olarak hakları açısından da kısıtlanmaktaydı; istediği zaman görevi bırakıp başka bir ülkeye gidip âlim olarak görev yapabilmekteydi. Diğer taraftan, yöneticiler âlimler arasından istediklerine görev verme hakkına sahiptiler; örneğin, Osmanlı topraklarına yeni gelmiş bir âlim önemli bir göreve atanabilirdi. Diğer bir ifade ile erken Osmanlı döneminde ulema ile yönetim arasındaki ilişkinin öngörülebilir uygulamaları ve kurumsal bir altyapısı yoktu.²⁷

XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı sultanları merkezi otoritenin imparatorluğun tamamına teşmili için çalışacak kurumsal bürokratik yapının oluşturulması yönündeki gayretlerini arttırmaya başladılar. Bu bağlamda ulemanın merkezi idare ile çalışması teşvik edildi; âlimlerin görev yapabileceği pozisyonların sayısı artırıldı. İlâveten, idari pozisyonlar ve onlarda görev yapan âlimler hiyerarşik bir düzene sokuldu; bu hiyerarşik düzenin kuralları da hukuki düzenlemelerle teminat altına alındı.²⁸ Bu gelişmelere paralel olarak idarede yer alan âlimler tavırlarını değiştirmeye ve hukuki kurullarla teminat altına alınmış konularını değerli olarak görmeye başladılar. Dinî-hukukî bilgileri ile birlikte merkezi hükümet tarafından atanmış olmaları da onların kimliklerinin parçası

²⁷ Taşköprülüzade, *a.g.e.*, s.4-115. Özellikle Molla Fenari (ö.1431), Muhammed Cezeri (ö.1429) ve Molla Yegan'ın (ö.1461 civarı) biyografileri konu ile ilgili oldukça ilginç anekdotlar içermektedir, bkz. Taşköprülüzade, *a.g.e.*, s.22-29, 36-38, 79-80. Ayrıca Cezeri hakkında bkz. İlker Evrim Binbaş, "A Damascene Eyewitness to the Battle of Nicopolis: Shams al-Dîn Ibn al-Jazarî (d. 833/1429)", *Contact and Conflict in Frankish Greece and the Aegean, 1204-1453*, ed. Nikolaos G. Chrissis ve Mike Carr, Farnham 2014, s.153-75. Bu konunun nispeten geniş bir tartışması için bkz. Atçıl, *a.g.e.*, s.36-45.

²⁸ Richard C. Repp, *The Müfti of Istanbul: A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*, London 1986, s.27-72.

olmaya başladı ve sonuç olarak giderek idarede görev almamış âlimlerden ayrılmaya başladılar.²⁹

Biyografik kaynaklardaki ifadeler, Fatih Sultan Mehmed'in (ö.1481) ulemaya yakın ilgi gösterdiğini ve bürokraside görev alacak âlimleri bizzat kendisinin seçtiğini göstermektedir. Âlimler ve diğer görevliler bazı öğrencilerin bürokrasiye girişine aracılık etse de son tahlilde yetki sultandaydı. Örneğin, Mahmud Paşa (ö.1474), Hocazade Muslihuddin Mustafa'yı (ö.1487/88) sultan ile tanıştırtıp görev almasını yani bürokrasiye kabulünü sağlamıştı.³⁰ Benzer bir şekilde, Molla Hüsrev (ö.1480), Manisazâde Muhyiddin Mehmed'i (ö.1481'den sonra) sultana takdim edip devletin kontrolünde olan bir göreve atanmasına aracılık etmişti.³¹ Sonuç olarak, biyografik materyale dayanarak, Fatih döneminden itibaren sultanın kontrol ettiği bürokrasiye kabul uygulamasının bulunduğunu ve bu uygulama sonucunda bir grup âlimin âlim-bürokrat olarak diğerlerinden farklılaş-tıklarını ve farklı bir konum elde ettiklerini söyleyebiliriz.

Fatih'in saltanatının son yıllarında ilan ettiği düşünülen ve *Teşkilat Kanunnamesi* diye bilinen belgenin bize ulaşan nüshalarında bu uygulamaya referans vardır.³² Devlet görevine kabul edilmiş âlimlere *mülâzım* denilmektedir. Bu kanunnamedeki ifadeler sadece mülâzım olanların hiyerarşik

²⁹ Atçıl, *a.g.e.*, s.49-116.

³⁰ Taşköprülüzade, *a.g.e.*, s.126-39.

³¹ Taşköprülüzade, *a.g.e.*, s.117-18.

³² *Teşkilat Kanunnamesi*'nin bize ulaşan en erken tarihli nüshaları XVII. yüzyılda üretilmiş olduğundan ve içerisinde XV. yüzyılda olmayan uygulama, kurum ve görevlilere işaretler bulunduğundan bazı araştırmacılar bu belgenin Fatih döneminde değil XVI. yüzyıl sonlarında üretilmiş olduğunu iddia etmişlerdir. Örnek olarak bkz. Konrad Dilger, *Untersuchungen zur Geschichte des osmanischen Hofzeremoniells im 15. und 16. Jahrhundert*, München 1967, s.35; Klaus Röhrborn, "Die Emanzipation der Finanzbürokratie im Osmanischen Reich (Ende 16. Jahrhundert)", *Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, s.122, 1972, 124, 135-37; Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, Ankara 2007, s.7-9. Birçok tarihçi bu iddiayı eleştirmiş ve tadil edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu tarihçiler, genel olarak, belgenin elimizdeki nüshalarında XV. yüzyıla ait olmayan unsurlar olduğunu kabul etmekle beraber ana metnin (organizasyon ve içerik olarak) XV. yüzyıla dayandığını iddia etmektedirler. Onlara göre kanunname donuk bir metin değildir, onun hükmü uygulanmakta ve yeni uygulamalar metne eklenmekte, terminolojik değişiklikler yine metin üzerinde yansıtılmaktadır. Dolayısıyla söz konusu belgeyi "uydurma" olarak nitelendirip göz ardı etmek yerine içerisindeki otantik olan ve sonradan eklenen unsurlar dâhilî ve haricî tenkit ile ortaya çıkarılarak

olarak sıralanmış pozisyonlarda görev yapma hakkına sahip olduğunu düşündürmektedir.³³ Dolayısıyla ilgili maddeler Fatih döneminde bir grup âlimin diğerlerinden ayrışması yönünde bir gelişmenin olduğuna dair biyografik kanıtları desteklemektedir.

II. Bayezid (ö.1512) dönemine ait 1505 sonları veya 1506 başlarında kaleme alındığını düşündüğümüz TSMA'dan *D. 5605.1* nolu defter bazı âlimlerin bürokrasiye kabulü ve diğer âlimlerden ayrıştırılmasıyla ilgili önemli değişikliklerin XV. yüzyıl sonlarında ortaya çıktığı kanısına yönlendirmektedir.³⁴ Söz konusu defterin içeriği üç kısma ayrılabilir: (1) Yeni devlet görevine kabul edilmiş âlimlerin isimleri (mülâzım veya nev-mülâzım) ve kabul edilmiş yolları (113 kişi); (2) Rumeli'de ve Anadolu'da müderrislik ve kadılıklarda görev yapıp ayrıldıktan sonra yeni görev bekleyenlerin (mülâzım) isimleri (139 kişi) ve (3) İran dünyasından neşet eden ve/veya eğitim alıp gelen ve devlet görevine kabul talebinde bulunanların (*acem* ve *müteaccim*) isimleri (10 kişi).³⁵ Bu 262 âlimin ortak

kullanılmalıdır. Bu görüşler için bkz. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s.197-200; Matuz, *Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans*, s.35; Abdülkadir Özcan, "Giriş", *Kânünnâme-i Âl-i Osman*, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 2003, s.xi-xix; Gülru Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, New York 1991, s.20. Bu görüşleri destekleyen delillerden birisi bize ulaşan nüshalardan birisinin müstensihi olan Bosnalı Hüseyin Efendi'nin *Teşkilat Kanunnamesi*'nin orijinal kopyasını Divan-ı Hümayun'da gördüğünü ifade etmesidir, bkz. Özcan, "Giriş", s.xv.

³³ "Ve ibtidâ yeni mülâzım yirmi akça medreseye, andan yirmi beş, andan otuz, andan otuz beş, andan kırk, andan kırk beş, andan elli akçaya vâsıl olur" (*Kânünnâme-i Âl-i Osman*, 15).

³⁴ Bu defterin transliterasyonu ve tıpkıbasımı için bkz. Ercan Alan, "Yeni Bir Belgeye Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Mülâzamet Sistemi", *Osmanlı Araştırmaları*, 49 (2017), s.106-22.

³⁵ Osmanlıların kullanımında "*acem*" kelimesi ve ondan türetilmiş kelimeler sadece bugünkü İran'ı değil, onunla birlikte Azerbaycan, Maveraünnehir ve Horasan'ı kapsayan Farsça'nın konuşma ve/veya yazı dili olduğu geniş İran dünyasına işaret etmekteydi, bkz. Ali Arslan, "Osmanlılar'da Coğrafi Terim Olarak 'Acem' Kelimesinin Mânâsı ve Osmanlı-Türkistan Bağlantısındaki Önemi (XV.-XVII. Yüzyıllar)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, VIII (1999), s.83-87. İncelediğimiz defterde (TSMA, *D. 5605.1*) "*acem*" kelimesi İran dünyasında neşet etmiş ve orada eğitim almış âlimler için kullanılırken "*müteaccim*" kelimesi ise isimlerinden (Ali Türk, Ali Germiyani, Can Kara Siyah) kökenlerinin Anadolu veya Balkanlar'da olduğunu anladığımız İran dünyasına eğitim için gidip gelmiş âlimler için kullanılmış gözükmektedir.

noktaları, Osmanlı merkezi hükümetinden bir göreve atanma talebinde bulunmalarıdır. Konumuz itibarıyla bu defterdeki birinci ve üçüncü grupta olan âlimlere ve onlarla ilgili bilgilere yoğunlaşacağız.

Bu defterdeki veriler, genel olarak yüksek seviyeli pozisyonlarda bulunan âlim-bürokratların (*mevâli*) XVI. yüzyıl başında bürokrasiye kabul sürecinde en önemli grup olduklarını göstermektedir. Birinci gruptaki 113 âlimden 101'i mevâliyle ilişkileri sayesinde devlet görevine kabul edilmişlerdi. 101 âlimin 65'i vefat eden mevâlinin öğrencileri oldukları için bürokrasiye kabul edildiler; 23'ü için mevâli hayatta iken referans olduğu, 10'u mevâli çocuğu olduğu ve 3'ü mevâlinin asistanı (*muid*) olarak görev yaptıkları için bürokrasiye kabul edildiler. 113 âlimden 9'u askerî görevlilerin (paşa ve ağa) referansı ile bürokrasiye dahil oldu; 1'i kendi arzıyla kabul edildi; 2'sinin kabul edilme şekli hakkında kaynakta bilgi verilmemektedir.

Teşkilat Kanunnamesi'nde mevâli statüsüne sahip pozisyonlardan bahsedilmektedir ama bu pozisyonların sahiplerinin bürokrasiye kabul sürecindeki rollerine bir işaret ve ima yoktur.³⁶ Dolayısıyla kanunnameye dayalı olarak Fatih döneminde mevâlinin bürokrasiye kabul sürecinde hâkim olduğu iddiası konusunda ihtiyatlı olunmalıdır. Yukarıda tartışıldığı üzere, biyografik malzeme Fatih'in kendisinin bu sürece tam hâkim olduğunu akla getirmektedir. Diğer taraftan, yukarıda bahsedilen II. Bayezid dönemine ait defter, bürokrasiye kabul sürecinde mevâlinin önemini kesin olarak göstermektedir. Bürokrasiye kabul edilen âlimlerin yüzde doksanı mevâli ile ilişki sayesinde kabul edilmiştir. Bu durum, sultanın ve diğer devlet görevlilerinin etkisi tamamen sona erme de ulema bürokrasisinin kendi kendisini yönetme ve bir otonomi kazanma yönünde ilerlediğini göstermektedir. Defterde üçüncü kısımdaki âlimlerin, bürokrasiye kabul talebinde bulunan İran dünyası kökenli veya orada eğitim almış olanların, ayrı bir kategori olarak varlığı Osmanlı ulema bürokrasisinin sınırları ve kuralları olan bir otonom kurum olma yönünde ilerlediğine ve âlim-bürokratların genel âlim grubundan ayrışıp farklı bir grup olarak vücut bulduğuna delalet etmektedir. Başka bir ifadeyle II. Bayezid dönemine gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda hükümetin ihtiyaç duyduğu bürokratik ve ilmî işleri yapan âlimler, dinî ilimlerde yetkinliği ve bürokratik

³⁶ "...ve Sahn (280a) monlaları makâm-ı mevleviyetdedür...", "...ve Dâhil müderrisi ve Hâric müderrisi dahi makâm-ı mevleviyetdedür..." (*Kânûnnâme-i Âl-i Osman*, s.11).

tecrübesi olan âlimler arasından sultanın keyfi ve duruma göre seçtikleri değil, bürokrasinin mevâli statüsü kazanmış âlimlerinden eğitim alıp veya onlarla çeşitli şekillerde ilişki kurup desteklerini kazanmış olanlardı. Bu sebeple, İran dünyasından neşet etmiş veya oraya eğitim için gitmiş olanlar otomatik olarak bürokrasiye giremiyorlar ve mevâli desteği aramak zorunda kalıyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda âlimlerin bürokrasiye kabul uygulamasıyla ilgili olarak kullanılan *mülâzemet* ve *mülâzım* terimlerinin sözlük anlamlarına ve tarihi kullanımlarına da kısaca değinmek gerekir. *Yapışma* ve *yanından ayrılmama* anlamlarına gelen *mülâzemet* kelimesi, farklı bağlamlarda farklı anlamlarda kullanılmaktaydı. Mesela, tasavvuf yolunda bir müridin şeyhi ile ilişkisi için *mülâzemet* denilebilirdi; bir öğrencinin hocasına bağlı olması, onun dizinin dibinden ayrılmaması için de *mülâzemet* kelimesi kullanılmaktaydı.³⁷ Konumuzla ilgili olarak, Osmanlı yönetimine bağlı bürokratik bir sınıf olan ulema ile ilgili olarak *mülâzemet* kelimesi iki farklı anlamda kullanılmaktaydı: (1) Âlimlerin bürokrasiye kabulü. Bu anlamda *mülâzemet almak* ve *mülâzemeteye kayd olunmak* gibi terkipler içinde *mülâzemet* kelimesi yer almıştır. Bürokrasiye kabul olunan âlimler atama yapan görevlilere *yapışma*, yani onların huzuruna gelip gidip atama talep etme hakkına sahip oluyorlardı. (2) Bürokrasiye kabul olunduktan sonra bir veya birden çok pozisyonda görev yapıp azlolunan âlimlerin yönetimden yeni bir görev için talepte bulunuyorlardı. Çoğu durumda, bürokraside yer alan âlimler için iki görev arasında işsiz kaldıkları bir dönem olmaktadır ve bu işsizlik döneminde atama yetkisi olan görevlilerin huzuruna gelip giderek görev talep etmekteydiler.³⁸ *Mülâzım* kelimesi ise *mülâzemet* kelimesinin ism-i faili olup *mülâzemette olan* anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, *mülâzemetin* birinci anlamıyla ilgili olarak *mülâzım bürokrasiye yeni kabul edilen âlimi*, ikinci anlamıyla ilgili olarak *bir görevden ayrılmış yeni bir görev talep eden âlim-bürokratı* ifade etmek için kullanılmıştır.³⁹ Bu makalede âlimlerin bürokrasiye kabulü anlamında *mülâzemeti* ve bürokrasiye kabul edilen âlim anlamında *mülâzımı* tartışmaktayız.

³⁷ Makdisi, *a.g.e.*, s.114.

³⁸ Halil İnalçık, "The Rûznâme Registers of the Kadıasker of Rumeli as Preserved in the Istanbul Muftuluk Archives", *Turcica*, XX (1988), s.257-61.

³⁹ Mehmet İpşirli, "Mülâzemet", *TDVİA*, XXXI, s.537-39.

Yukarıda dolaylı olarak işaret edildiği gibi mülâzemet ve mülâzım kelimelerinin ihsas ettiği ilişkiler, dönemden döneme bazı farklılıklar göstermektedir. Örneğin, mülâzım kelimesi gerçekten Fatih döneminde kullanılmış ise bu muhtemelen sultana bizzat takdim edilmiş ve onun onayı ile bürokrasiye kabul edilmiş âlimi göstermekteydi. Yukarıda tartışılan defterin (TSMA, D. 5605.1) yazıldığı 1505-1506 yıllarında mülâzemet ve mülâzım kelimelerinin bürokrasiye kabul ile ilişkili olarak kullanıldıklarında şüphe yoktur. Bu yıllarda söz konusu kelimeler muhtemelen bürokrasiye yeni kabul edilen âlim ile bürokraside yüksek görevlerde olan mevâli diye bilinen âlim-bürokratlar arasındaki ilişkiyi akla getirmekteydi. Fakat mevâlinin doğrudan dahil olmadan da (mesela paşalar veya ağaların referansı ile) bir âlimin mülâzemet alması ve mülâzım olması mümkündür. Bununla birlikte, XVI. yüzyıl boyunca mevâlinin mülâzemet üzerindeki etkisi giderek arttı ve mülâzemet sadece yeni kabul edilen âlim ile mevâli arasındaki ilişkiyi ifade etmeye başladı.⁴⁰

Çoğu zaman mevâli ile mülâzım arasındaki ilişki hoca-talebe ilişkisi olduğundan, mülâzemetin İslam dünyasında öteden beri mevcut olan *icâzet* ile karıştırılması muhtemeldir. Fakat, genel İslam tarihi açısından bakıldığında -Osmanlı bürokrasisine âlimlerin kabulü anlamında- mülâzemet uygulaması bir yenilik olarak gözükmektedir. Ulemanın yetkinliğini belgeleyen *icâzet* muhtemelen İslam'ın ilk asırlarından beri mevcuttu. Öğrenci hocadan eğitim alıp mezun olduğunda, hoca öğrencinin yetkinliğini göstermek üzere *icâzet* diye bilinen bir belge verirdi. *İcâzet* genel veya sınırlı olabilirdi. Umumi *icâzet* hocanın bildiği tüm ilimleri öğrencinin öğretmeye mezun olduğunu gösterirken, sınırlı olan *icâzet* sadece bir ilme veya sadece bir kitaba vukufiyeti gösterirdi. *İcâzet*lerin çoğunda hoca kendi hocaları ve onların hocalarını bir silsile halinde kaydederek önemli bir âlime kadar götürür ve bu şekilde ilmî otoritesini pekiştirirdi.⁴¹

⁴⁰ Mehmet İpşirli, "Osmanlı İlmiye Teşkilâtında Mülâzemet Sisteminin Önemi ve Rumeli Kazaskeri Mehmed Efendi Zamanına Ait Mülâzemet Kayıtları", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, X-XI (1981-1982), s.221-31; Yasemin Beyazıt, *Osmanlı İlmiyye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*, Ankara 2014.

⁴¹ Cemil Akpınar, "İcâzet", *TDVİA*, XXI (2000), 393-400; Jonathan P. Berkey, *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo*, Princeton 1992, s.21-43.

Mülâzemet ile icâzet arasında benzerlikler olduğu inkâr edilemez. Özellikle mevâlinin mülâzemet konusunda tam yetkili olmasından sonra uygulanan mülâzemet ile icâzet aynı şey gibi gözükebilir. Her ikisinde de bir ilim sahibi hoca ve ondan ilim tahsil eden öğrenci ve ilmî yetkinliği belgeleme vardı. Fakat süreç ve sonuçları itibariyle bakıldığında mülâzemet ile icâzet birbirinden farklıydı. İcâzet hoca ile öğrenci arasındaki şahsi ilişkinin sonucunda verilen ve esasen bu iki şahsı bağlayan belgeydi.⁴² Genel halk veya yöneticiler meşhur âlimlerden icâzet almış öğrencilere saygı gösterip itibar etse de icâzet belgesi kamusal bir hak (mesela kadılık, müderrislik veya maaş gibi) doğurmazdı. Diğer taraftan, mülâzemet kamusal sonuçlar doğuran bir belgelemeydi. Çoğu durumda mülâzemeti veren/sağlayan ve alan arasında hoca-öğrenci ilişkisi vardı ama bu olmazsa olmaz bir şart değildi. Mülâzemet bazen ilimle doğrudan alakası olmayan kişiler tarafından da verilebilirdi. Bazı durumlarda öğrenciler kendi hocalarının mülâzemet verme yetkisi olmadığı için başka bir âlimden de mülâzemet alabilirlerdi. Kısaca mülâzemetin, icâzetin bir türü olmadığını ve Osmanlı İmparatorluğu'nda bürokratik oluşum ile alakalı olarak gelişen ve bir grup âlimi bürokratik pozisyonlara hak sahibi olarak diğerlerinden ayıştıran bir uygulama olduğunu söyleyebiliriz.

Sonuç olarak, Osmanlı hâkimiyetinde bürokratik oluşumun İslam'ın ilk asırlarından beri dinî-hukuki konularda otorite sahibi prestijli bir grup olarak bulunan ulemanın katkıları sayesinde ortaya çıktığını ve geliştiğini söyleyebiliriz. XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı idaresinde yer alan âlimlerin (âlim-bürokratların) sayısı artmış ve onların merkezi yönetim ile ilişkileri hukuki kurallar ile belirlenerek kurumsal bir nitelik kazanmaya başlamıştır. Kendi hakları, otoritesi ve belli bir otonomisi olan genel âlim grubundan Osmanlı idaresine bağlı bürokratların ortaya çıkmasını sağlayan en önemli faktörlerden birisi herhalde bazı âlimlerin bürokrasiye kabulü, âlim-bürokratlar olarak tanınması ve onlara belli hakların verilmesiydi. XV. yüzyılın sonlarından itibaren bürokrasiye kabul sürecini büyük oranda âlim-bürokratların en kıdemlilerinden oluşan mevâlinin kontrol etmesiyle birlikte söz konusu bürokratik yapı otonomi kazanma yolunda ilerlemiştir.

⁴² Makdisi, *a.g.e.*, s.270-72. Ayrıca bkz. Francis Robinson, "Education", *The New Cambridge History of Islam, Islamic Cultures and Societies to the End of the Eighteenth Century*, ed. Robert Irwin, New York 2010, IV, s.505-11.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

TSMA, D. 5605.1.

II. Kaynak Eserler

Ahmed Taşköprülüzade, *eş-Şekâ'îku'n-Nu 'mâniye fî 'ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniye*, ed. Ahmed Subhi Furat, İstanbul 1985.

III. Araştırma ve İnceleme Eserleri

AFYONCU, Erhan, “Nişancı”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA), XXXIII, s.156-158.

———, Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i Âmire (XVI.-XVIII. Yüzyıllar), Ankara 2014.

———, “Tanzimat Öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokrasi”, Türkiye Günlüğü, 58 (1999), s.182-190.

AKPINAR, Cemil, “İcâzet”, TDVİA, XXI, s.393-400.

ALAN, Ercan, “Yeni Bir Belgeye Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Mülâzamet Sistemi”, Osmanlı Araştırmaları, 49 (2017), s.89-124.

ARSLAN, Ali, “Osmanlılar'da Coğrafi Terim Olarak 'Acem' Kelimesinin Mânâsı ve Osmanlı-Türkistan Bağlantısındaki Önemi (XV.-XVII. Yüzyıllar)”, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 8 (1999) 83-87.

ATÇIL, Abdurrahman, “Mobility of Scholars and the Formation of a Self-Sustaining Scholarly System in the Lands of Rum During the Fifteenth Century”, Literature and Intellectual Life in Medieval Anatolia, ed. Andrew Peacock ve Sara Nur Yıldız, Würzburg 2016.

———, Scholars and Sultans in the Early Modern Ottoman Empire, Cambridge 2017.

AKGUNDUZ, Ahmet, Osmanlı Kanunnâmeleri, İstanbul 1990–1996.

ATEŞ, Ahmet, “İstanbul'un Fethine Dâir Fatih Sultan Mehmed Tarafından Gönderilen Mektuplar ve Bunlara Gelen Cevablar”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, IV/7 (1953), s.11-50

AYDIN, Bilgin, “XV-XVI. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinde Divan-ı Hümayun Kâtipleri”, Journal of Turkish Studies, XXXI (2007), s.41-49.

AYDIN, Bilgin - Rıfat Günalan, “XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Defterdarlıklarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, Osmanlı Araştırmaları Dergisi, XXX (2007), 145-228.

- BARKAN, Ömer Lutfi, "Osmanlı Kanunnâmeleri", XV ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, İstanbul 1945.
- BARKEY, Karen, "The Ottoman Empire (1299-1923): The Bureaucratization of Patrimonial Authority", *Empires and Bureaucracy in World History: From Late Antiquity to the Twentieth Century*, ed. Peter Crooks ve Timothy H. Parsons, Cambridge 2016.
- BERKEY, Jonathan P., *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo*, Princeton 1992.
- BEYAZIT, Yasemin, *Osmanlı İlimiye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*, Ankara 2014.
- BİNBAŞ, İlker Evrim, "A Damascene Eyewitness to the Battle of Nicopolis: Shams al-Dîn Ibn al-Jazarî (d. 833/1429)", *Contact and Conflict in Frankish Greece and the Aegean, 1204-1453*, ed. Nikolaos G. Christis ve Mike Carr, Farnham 2014.
- CHAMBERLAIN, Michael, *Knowledge and Social Practice in Medieval Damascus, 1190-1350*, Cambridge 1994.
- CRONE, Patricia - Martin Hinds, *God's Caliph: Religious Authority in the First Centuries of Islam*, Cambridge 2003.
- CROOKS, Peter - Timothy Parsons, "Empires, Bureaucracy and the Paradox of Power", *Empires and Bureaucracy in World History: From Late Antiquity to the Twentieth Century*, ed. Peter Crooks ve Timothy H. Parsons, Cambridge 2016.
- DİLGER, Konrad, *Untersuchungen zur Geschichte des osmanischen Hofzeremoniells im 15. und 16. Jahrhundert*, München 1967.
- EISENSTADT, S. N., *The Political Systems of Empires*, London 1963.
- ERÜNSAL, İsmail E., "Tâcizâde Câfer Çelebi", *TDVİA*, XXXIX, s.353-356.
- FİNDLEY, Carter, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: the Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton 1980.
- FLEİSCHER, Cornell H., *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âlî, 1541-1600*, Princeton 1986.
- FODOR, Pál, "Ottoman Warfare, 1300-1453", *The Cambridge History of Turkey*, vol. 1: Byzantium to Turkey, ed. Kate Fleet, New York 2009.
- GÜNALAN, Rıfat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Defterdarlık Teşkilatı ve Bürokrasi*, İstanbul 2010.
- , "XVI. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinde Mâlîye Kâtipleri", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 49 (2017), s.125-154.

- HECK, Paul L., "The Hierarchy of Knowledge in Islamic Civilization", *Arabica*, 49 (2002), s.27-54.
- HODGSON, Marshall G.S., *The Venture of Islam, Conscience and History in a World Civilization*, vol.1: The Classical Age of Islam, Chicago 1974.
- İNALCIK, Halil, "Comments on 'Sultanism': Max Weber's Typification of the Ottoman Polity", *Princeton Papers in Near Eastern Studies I* (1992), s.49-72.
- , *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1954.
- , *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*, İstanbul 2010.
- , "The Rûznâmce Registers of the Kadıasker of Rumeli as Preserved in the Istanbul Muftuluk Archives", *Turcica*, XX (1988), s.251-275.
- , "Vezir", *TDVİA*, ILIII, s.90-92.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "Mülâzemet", *TDVİA*, XXXI, s.537-539.
- , "Osmanlı İlmiye Teşkilâtında Mülâzemet Sisteminin Önemi ve Rume-
li Kazaskeri Mehmed Efendi Zamanına Ait Mülâzemet Kayıtları", *Gü-
ney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, X-XI (1981-1982), s.221-231.
- KAFADAR, Cemal, *Between Two Worlds*, Berkeley 1995.
- KASTRITSIS, Dimitris J., *The Sons of Bayezid: Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402-1413*, Leiden 2007.
- LINDNER, Rudi Paul, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, Bloomington 1983.
- MAKDISI, George, *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West*, Edinburgh 1981.
- MARİN, Manuela, "The 'Ulamā'", *New Cambridge History of Islam*, vol. II: The Western Islamic World Eleventh to Eighteenth Centuries, ed. Ma-
ribel Fierro, New York 2010.
- MATUZ, Josef, *Das Kanzleiwesen Sultan Suleymans des Prächtigen*, Wiesbaden 1974.
- MUMCU, Ahmet, *Divan-ı Hümayun*, Ankara 2007.
- MUSLU, Cihan Yüksel, *The Ottomans and the Mamluks: Imperial Diplomacy and Warfare in the Islamic World*, London 2014.
- NECİPOĞLU, Gülru, *Architecture, Ceremonial and Power: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, New York 1991.
- ÖZCAN, Abdülkadir, *Kânûnnâme-i Âl-i Osman*, İstanbul 2003.
- , "Pencik", *TDVİA*, XXXIV, s.226-228.
- ÖZDEMİR, Hüseyin, *Osmanlı Devletinde Bürokrasi*, İstanbul 2001.

- REPP, Richard C., *The Müfti of Istanbul: A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*, London 1986.
- RICE, Eugene F. Jr.-GRAFTON, Anthony, *The Foundations of Early Modern Europe, 1460–1559*, New York 1994.
- ROBINSON, Francis, “Education”, *The New Cambridge History of Islam*, vol. IV: *Islamic Cultures and Societies to the End of the Eighteenth Century*, ed. Robert Irwin, New York 2010.
- RÖHRBORN, Klaus, “Die Emanzipation der Finanzbürokratie im Osmanischen Reich (Ende 16. Jahrhundert)”, *Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 1972. s. 118-139.
- SHINDER, Joel, “Early Ottoman Administration in the Wilderness: Some Limits on Comparison”, *International Journal of Middle East Studies*, IX, 4 (1978). S.497-517.
- SÖNMEZ, Erdem, “Klasik Dönem Osmanlı Tarihi Çalışmalarında Max Weber Etkisi”, *Praksis*, XXIII (2010), s.39-62.
- STREUSAND, Douglas E., *Islamic Gunpowder Empires: Ottomans, Safavids, and Mughals*, Boulder 2011.
- SUBTELNY, Maria E., “Tamerlane and His Descendants: From Paladins to Patrons”, *The New Cambridge History of Islam*, vol.III: *The Eastern Islamic World, Eleventh to Eighteenth Centuries*, ed. David O. Morgan ve Anthony Reid, New York 2010.
- ŞAHİN, İlhan-Feridun Emecen, *II. Bâyezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, İstanbul 1994.
- ŞAHİN, Kaya, *Empire and Power in the Reign of Süleyman, Narrating the Sixteenth-Century Ottoman World*, New York 2013.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Gazi Orhan Bey Vakfiyesi, 724 Rebiülevvel-1324 Mart”, *Bellekten*, V/19 (1941), s.277-288.
- , “Orhan Gazi'nin, Vefat Eden Oğlu Süleyman Paşa İçin Tertip Ettirdiği Vakfiyenin Aslı”, *Bellekten*, XXVII/107 (1963), s.437-451.
- , “Osmanlı Tarihine Ait Yeni Bir Vesikanın Ehemmiyeti ve İzahı ve Bu Münasebetle Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mutalea”, *Bellekten*, III/9 (1939), s.99-106.
- TURAN, Şerafettin, “Kemalpaşazâde”, *TDVİA*, XXV, s.238.
- WEBER, Max, *Economy and Society*, ed. Guenther Roth ve Claus Wittich, Berkeley 1978.
- WOODHEAD, Christine, “After Celalzade: The Ottoman Nişancı c. 1560–1700”, *Journal of Semitic Studies*, supplement 23: *Studies in Islamic*

Law: A Festschrift for Colin Imber, ed. Andreas Christmann-Robert Gleave, New York 2007.

VAN BERKEL, Maaïke, "The Bureaucracy", Crisis and Continuity at the Abbasid Court: Formal and Informal Politics in the Caliphate of al-Muqtadir (295–320/908–32), ed. Maaïke van Berkel, Nadia Maria El Cheikh, Hugh Kennedy ve Letizia Osti, Leiden 2013.

YILMAZ, Harun, "Medrese Nedir? XII. Ve XIII. Yuzyıllarda Dımaşk Medreseleri Üzerine Bir İnceleme", *Dıvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 40 (2016), s.33-70.

"BUREAUCRACY AND SCHOLARS IN THE OTTOMAN EMPIRE"

Abstract

In this essay, I investigate the central role that scholars with an educational background in religious disciplines played in the formation of the bureaucratic administration from the beginning of Ottoman political rule until the first decade of the sixteenth century. Attracting attention to the scholars' rights, positions, and autonomy in Muslim societies from the first centuries of Islam, I question Max Weber and his followers' characterization of the Ottoman bureaucracy as a patrimonial bureaucracy and focus on the changes in the scholars' relationship with the Ottoman government. I contend that during the fourteenth and early fifteenth centuries, the relationship of scholars with the Ottoman sultan and his representatives did not have an institutional framework. From the second half of the fifteenth century, however, a bureaucratic institutional basis delimited by rules and regulations gradually developed. As a result, some scholars entered the Ottoman bureaucracy, acquired the identity of scholar-bureaucrats, and became differentiated from other scholars. In addition, I discuss the increasing importance of dignitary scholar-bureaucrats (mevâli), who occupied the top positions in the scholarly hierarchy, in determining who was admitted to the bureaucracy. In this context, I compare mü'lâzemet (novitiate status) with icâzet (license to teach) and indicate the differences between them. While icâzet primarily indicated the relationship between student and teacher and did not necessarily bring public rights, mü'lâzemet primarily designated one's acceptance into the bureaucracy and was accompanied by the exclusive right to seek employment in official positions.

Keywords

Ottoman Empire, bureaucracy, scholars, novitiate status (mü'lâzemet), license to teach (icâzet), scholarly bureaucracy.